

Rasmus Fleischer

Värdekritisk kristeori – att tänka kapitalets sammanbrott

I.

Jämfört med flertalet kristeorier framstår den värdekritiska teorin som synnerligen radikal. Men vad innebär radikalism i ett kristeoretiskt sammanhang? Inte att teorin har gestaltats i avsikt att locka till deltagande i en radikal praktik. Inte heller består radikalismen i yviga gester och drastiska förutsägelser om de katastrofer som framtiden har att erbjuda.

En kristeori förtjänar att kallas radikal – i ordets egentliga mening – när den strävar efter att *gå till roten* av de olika krisfenomen som kan observeras

i samtiden. En sådan strävan finns hos flertalet av de marxistiska kristeorierna, som är av mycket olika karaktär då de utgår från olika passager i *Kapitalet* där Karl Marx antydde olika hinder för kapitalets tillväxt. Marx bildar utgångspunkten även för den teoririktning som blivit känd under etiketten *Wertkritik* (värdekritik), men ansatsen är ganska annorlunda.

Robert Kurz (1943–2012) formulerade grunddragen i den värdekritiska kris- och sammanbrottsteorin i det första numret av tidskriften *Krisis* som utgavs på våren 1986.¹ Analysen har

1. Den nystartade tidskriften hette vid denna tid ännu *Marxistische Kritik*, forts på nästa sida

sedan dess vidareutvecklats i delvis olika riktningar av skribenter kring tidskrifterna *Krisis* och *Exit*.² Grundtemat kan sammanfattas som följer:

Kapitalismen är en historisk process vars innersta väsen utgörs av en motsättning. Efter att ha grott under ytan i ett par århundraden, blommade motsättningen upp i slutet av 1900-talet. Kapitalismen har nu gått in i sin långdragna slutkras, som skiljer sig från tidigare kriser. Så länge som kapitalet befann sig i expansion på alla fronter, tenderade kriserna att återkomma i cykler, och de kunde även bidra till att röja mark för nya faser av tillväxt. Detta mönster kunde dock inte fortsätta i evighet. Produktivkrafternas utveckling är en irreversibel process som inte inskränker sig till något cykliskt mönster, utan obönhörligen pekar mot kapitalförhållandets sammanbrott.

Enligt värdekritikerna har vi alltså passerat en vändpunkt i kapitalismens historia. Vändpunkten inträffade med den tredje industriella revolutionen, som tog fart under 1970-talet. Genom bruket av datorer och mikroelektronik

drivs nu produktiviteten till sådana höjder att varuproduktionen stöter ifrån sig mer arbetskraft än vad den kan absorbera. Detta betyder inte bara att en växande del av mänskligheten blir överflödig, enligt kapitalets kriterier. Kapitalet självt förlorar sin substans, av Marx benämnd som »abstrakt arbete«. I förlängningen innebär kapitalets substansförlust att ett samhälle kretsande kring varor, pengar och lönearbete blir en omöjlighet. Därmed omöjliggörs även socialismen, så som den traditionellt har uppfattats. Om det ter sig svårt att bedriva en utjämnande fördelningsspolitik på 2000-talet, så ska detta inte skyllas på den nyliberala ideologin. Det är fördelandets själva grundval som håller på att erodera.

Sammanbrottsteorier – oavsett om de handlar om kapitalet, som i detta fall, eller om klimatet – bemöts sällan med sakliga argument. Vanligare är att de beskylls för att legitimera en politisk passivitet och raljant jämförs med religiös apokalyptik. Diskussioner om radikal kristeori ges därmed en individualpsykologisk inramning, som

forts från föregående sida men bytte efter ett fåtal nummer namn till *Krisis*. För en introduktion till Robert Kurz som kritisk teoretiker, se Rasmus Fleischer, »Modernitetens kollaps. En introduktion till värdekritiken«, i Fleischer, *Tapirskrift* (2013).

2. Värdekritikernas teoribildning är väsentligen en utomakademisk sak. Skribenterna i tidskriften *Exit* har överlag inte betalt för att utveckla teorier om kapitalismen. Flertalet står helt utanför universitetsvärlden. Därigenom skiljer sig de tongivande värdekritikerna (som Robert Kurz och Roswitha Scholz) från nästan alla andra ledande teoretiker i samtidens olika marxistiska eller postmarxistiska strömningar. Claus Peter Ortlieb är visserligen professor i matematik, men hans professionella forskning har få beröringspunkter med hans verksamhet som samhällskritisk skribent.

effektivt skymmer sikten mot en kapitalismens yttersta horisont.³ Förvisso är det ofrånkomligt att tanken på en slutkris finner en klangbotten i vissa religiösa föreställningsvärldar (Messias, Ragnarök, Kaliyuga). Men detsamma kan sägas om den motsatta uppfattningen: att kapitalet till sitt väsen är en rent cykliskt, den eviga återkomsten av detsamma, där varje kris banar vägen för en ny tillväxtcykel. Påståendet att 2000-talets skuldbubbla bara är en upprepning av 1600-talets tulpanbubbla – för att ta ett populärt exempel som ständigt upprepas i pressen – är precis lika rotat i en religiös metafysik.⁴

Att kapitalismen gräver sin egen grav var ett återkommande tema hos Karl Marx. Men att följa denna tanke ända till kollapsen, det har varit tabu bland nästan alla 1900-talets marxister. »Sammanbrottsteori« har använts som ett skällsord mot de två någorlunda radikala strömningarna av marxistisk kristeori. (Den ena strömningen utgår från Rosa Luxemburgs imperialismteori, den andra från Henryk Grossmans diskussion om profitkvoten.⁵) Såväl socialdemokrater som kommunister uppfattade överlag dessa kristeorier som ett hot. Skälet var enkelt: sammanbrottsteorier tycktes inte lämna något

utrymme för ett historiskt subjekt. Om kapitalismen automatiskt arrangerar sin egen undergång, vad skulle då bli arbetarrörelsens uppgift? Varken reformister eller revolutionärer kunde tänka sig ett svar på denna fråga, eftersom de var lika fast i en stelnad teori om historiska stadier, där kapitalismens fall är synonym med socialismens seger.

Här opponerar sig värdekritikerna: att kapitalismen kollapsar behöver inte betyda att den övervinns. Omvänt finns det inget som säger att en rörelse som vill övervinna kapitalismen först måste invänta dess fullbordade sammanbrott. Framför allt vore det ett fatalt misstag att hoppas på att en fördjupad kris per automatik skulle ge upphov till ett kritiskt medvetande bland massorna. Kris och kritik bör inte likställas och heller inte spelas ut mot varandra.

Kapitalismens sammanbrott sker knappast över en natt. Snarare tänker sig värdekritikerna kapitalets slutkris som en långdragen process som tar flera årtionden. Bit för bit lossar varusamhällets fogar, samtidigt som människornas klamrar sig fast vid varuformen i en alltmer förtvivlad konkurrens om samhällsmulorna. Så länge kapitalismen kollapsar utan att övervinnas, återstår i förlängningen bara ett alternativ: barbari.

3. Jämför Robert Kurz, »Krise und Kritik II«, i *Exit* nr 11 (2013), s. 64–111.

4. Teorier om hur historien upprepar sig i cykler – som inte minst sprids av nationalekonomer och ekonomhistoriker – kan med Nietzsche tolkas som en form av »passiv nihilism« eller rentav en »västerländsk buddhism«.

5. Jämför Kurz, »Krise und Kritik«, i *Exit* nr 10 (2012), s. 26–61.

II.

Karakteristiskt för alla kristeorier – i än högre grad än ekonomiska teorier i allmänhet – är att de rör sig i dikotomier. Varje försök att finna mönster i de empiriskt påvisbara krisfenomenen lyfter fram ett eller annat spänningsfyllt motsatsförhållande: konsumtion och produktion, import och export, inflation och deflation, räntehöjning och räntesänkning, nationalstat och världsmarknad, finansspekulation och realekonomi, centrum och periferi, lön och profit ...

Vart och ett av dessa motsatspar låter sig analyseras med hjälp av nationalekonomisk teori, men bilden av krisen förblir fragmentarisk. Ekonomiska obalanser kan ta sig vitt skilda uttryck. Ställda inför detta faktum väljer vissa kristeoretiker att göra pluralismen till en dygd. Ta exempelvis marxisten David Harvey, som i sin inflytelserika bok om krisen räknar upp sex möjliga »barriärer« för kapitalet. Varje barriär kan oberoende av de övriga skapa en kris. När kapitalet lyckas lösa en kris, bidrar lösningen bara till att resa en ny barriär. Krisen blir alltså aldrig riktigt löst, utan flyttas bara runt. Påpekandet är träffande. Kringflyttandet av krisfenomen implicerar att alla kapitalismens motsägelser är uttryck för någon typ av underliggande motsägelse. Denna grundval förblir dock under-teoretiserad av Harvey, vars analyser

rör sig flinkt i sidled på de mångfaldiga ytfenomens nivå.⁶

Värdekritikernas analyser utmärker sig snarare genom hastiga rörelser i djupled, alltså mellan teoretisk abstraktion och empirisk konkretion. Förvisso ägnas betydande uppmärksamhet åt de skilda uttryck som krisen kan ta sig vid olika tider, på olika platser och för olika grupper av människor. Men denna mångfald av krisfenomen måste enligt värdekritikerna betraktas som uttryck för en mer djupgående rörelse: kapitalets inre motsättning. För att kunna analysera krisens globala och historiska dimension, måste således de ekonomiska ytframträdelsena *avkodas* och i detta avkodande går det knappast att undvara Karl Marx ekonomikritiska begreppsapparat.

Kapitalets inre motsättning är en motsättning mellan materia och form. Om detta är grunden för dess kristendens, blir det fullt förståeligt att *Kapitalet* inte rymmer något separat kapitel där en samlad kristeori läggs fram. Motsättningen finns nämligen närvarande i kapitalet från första början och berörs redan i den första meningen av *Kapitalet*:

Rikedomen i de samhällen, där kapitalistiskt produktionsätt härskar, framträder som en »oerhörd varuanhopning«, den enskilda varan som dess elementarform.⁷

6. David Harvey, *Kapitalets gåta och kapitalismens kriser* (2011).

7. Karl Marx, *Kapitalet. Kritik av den politiska ekonomin*, första boken (1930 [1867]), s. 19.

Här anlägger Marx ett *dubbelt rikedomsbegrepp*.⁸ Å ena sidan talar han om »materiell rikedom« (*stoffliche Reichtum*) i vidast tänkbara mening. Å andra sidan pekar han ut den *form* som rikedomen antar under kapitalismens historiska epok: *varuformen*. Varorna förenas av att de alla är bärare av *värde*, och värdets »substans«, skriver Marx, är »abstrakt arbete«.

Arbetsvärdeteorin hos Marx handlar alltså inte om skapandet av materiell rikedom, utan om skapandet av värde. Det är inte en teori som upphöjer arbetets betydelse i största allmänhet, utan en teori om abstraktion: den reella abstraktionen av mänsklig arbetstid. Värdet är inte något som arbetaren nedlägger i en vara, utan ett samhälleligt förhållande *mellan* varor. Vid varje given tidpunkt gäller en viss mängd arbetstid som nödvändig för att producera en viss vara på ett konkurrenskraftigt sätt. Värdet är den abstraktion av nödvändighet som förenar alla slags varor på en enda marknad. Det sätter alltså en samhällelig standard för produktivitet. En varuproducent som misslyckas med att leva upp till denna standard kommer i förlängningen att elimineras i konkurrensen. En varuproducent som däremot lyckas häva sig över standardnivån kommer att belönas med

en extraprofit. Konkurrensen leder därigenom till att produktiviteten ständigt ökar. Även i ett sammanhang där kapitalet har förstatlignats är konkurrensen lika skoningslös: världsmarknadens straff för bristande produktivitet kan då anta formen av statskollaps (vilket skedde med det statskapitalistiska östblocket kring 1990 och vilket har skett med allt fler krisdrabbade stater på 2010-talet).

Ökad produktivitet betyder att alltmer av arbetskraften görs onödig i skapandet av materiell rikedom. Kapitalförhållandet förutsätter samtidigt en substantiell tillväxt, alltså att alltmer arbetskraft görs nödvändig. Hur går detta ihop? Det går inte ihop. De två formerna av rikedom glider allt längre isär.

Marx beskriver saken i en passage i *Grundrisse*, som ofta har citerats och tolkats på de mest skilda vis. Tyvärr har just denna passage utsatts för en grov felöversättning i de svenska utgåvorna. En korrigerad översättning lyder som följer:

Kapitalet är självt den processerande motsättningen, eftersom det söker reducera arbetstiden till ett minimum, samtidigt som det å andra sidan uppsätter arbetstiden som rikedomens enda måttstock och källa.⁹

8. Betydelsen av detta har med särskild klarhet framhållits av Moïse Postone, som i många avseenden står nära värdekritikerna. Se Moïse Postone, *Time, labour and social domination. A reinterpretation of Marx's critical theory* (2013).

9. Ett urval ur *Grundrisse* har översatts av Sven-Eric Liedman och publicerats i bokform två gånger (1971, 2010). Därtill har ett utdrag publicerats i *Fronesis* nr 9–10 (2002) under rubriken »Fragmentet om maskiner«. Sven-Eric Liedmans felöversättning, som forts på nästa sida

Att motsägelsen mellan materia och form är »processerande« kan begripas just som att den ständigt ändrar skepnad genom att komma till uttryck i olika slags ekonomiska motsatsförhållanden. Processen drivs framåt av spänningen mellan det partikulära och det universella i kapitalet. Varje enskild marknadsaktör har ett intresse av att öka sin *relativa* produktivitet gentemot konkurrenterna, men tar då del i att urholka själva grundvalen för *absolut* tillväxt i systemet som helhet.

Ändå har kapitalismen inte gått kapprätt åt helvete. Dess historiska dynamik är varken linjär eller cyklisk. Snarare har vi sett hur en uppgångsfas ledde fram till en kulmen, varpå en nedgångsfas tog vid. Detta beror på att det i själva kapitalförhållandet även finns mekanismer som verkar i motsatt riktning i förhållande till kristendensen och som mer än väl har kompensert för varornas värdeförlust. Kompensationsmekanismerna har dock sina egna gränser. Dessa gränser blev endast del-

vis utredda av Marx, men är logiskt påvisbara och spelar en avgörande roll i den värdekritiska kristeorin.

Flertalet kristeorier, även de marxistiska, lämnar utrymme för en godtycklig mångfald av faktorer, innovationer och strategier som kan göra entré på scenen så fort kapitalets fortbestånd är i fara. Värdekritikerna pekar i stället på hur få utvägar som återstår. Kapitalet kan inte utvinna värde omedelbart ur naturen eller ur språket (vilket hävdas i vissa postmarxistiska teorier),¹⁰ utan enbart genom att arbetskraft görs till vara. Inhägnad, plundring och slaveri kan i sig själva aldrig bidra till en substantiell värdetillväxt, utan är snarare överföringar i ett nollsummespel, där enskilda kapital tjänar pengar på bekostnad av andra kapital.¹¹

Med utgångspunkt i en sådan värde-teori, går det att peka ut de begränsade möjligheter som står till buds när kapitalet ska växa trots ökad produktivitet: Å ena sidan att öka utsguningen av mervärde ur den befintliga varupro-

forts från föregående sida återkommer i de tre nämnda sammanhangen, har följande lydelse: »Kapitalet är självt den tilltagande motsägelsen, eftersom det förhindrar reduktionen av arbetstiden till ett minimum, medan det å andra sidan använder arbetstiden som rikedomens enda måttstock och källa.« Min korrigerade översättning utgår från Marx, *Ökonomische Manuskripte* (1857/1858), i *Marx-Engels-Werke*, band 42 (1983), s. 601.

10. Jämför Rasmus Fleischer, »Postoperaismens värdeteori – några kritiska anteckningar«, i *Kris och kritik* nr 2–3 (2014).

11. Inhägnaden av allmänningar (i form av till exempel naturresurser eller kulturyttringar) skapar i sig själv inget värde. Däremot kan inhägnaden vara ett led i kapitalförhållandets expansion på så vis att den leder till ökade levnadsomkostnader, alltså sänkta reallöner, vilket kan tolkas som en ökad utsguning av vad Marx kallade »absolut mervärde«. Utrymmet för kapitaltillväxt på detta vis är emellertid begränsat, vilket diskuteras nedan.

duktionen. Å andra sidan att utöka varuproduktionens totala omfång. Ingen av vägarna leder till evigheten.

III.

Marx pekar ut två möjligheter för kapitalet att öka sin utsugning av mervärde, utan att nödvändigtvis öka varuproduktionens materiella omfång. *Absolut mervärdeproduktion* är en lättbegriplig sak: det handlar om att sänka arbetarnas lön (alternativt att förmå dem att arbeta mer för samma lön). Lika lätt är att inse de givna gränserna för hur långt detta kan drivas. Arbetskraften måste trots allt överleva, vilket förutsätter mat på bordet och några timmars sömn. I stora delar av världen har arbetarna tillkämpat sig betydligt bättre villkor än så, vilket ytterligare inskränker utrymmet för kapitalet att utvinna absolut mervärde. Men i den värdekritiska kristeorin spelar inte klasskampen någon särskild roll. Kapitalets väg mot kollapsen fortsätter oförtrutet, oavsett de skiftande styrkeförhållandena på arbetsmarknaden och andra marknader.

Arbetskraftens värde är detsamma som kostnaderna för dess reproduktion, konstaterade Marx. Värde teorin handlar om kapitalet som totalitet, betraktad i dess »ideala genomsnitt«. *Relativ mervärdeproduktion* är en mekanism som rör sig på denna nivå och ska inte missförstås som en medveten strategi. Den inträder när varan arbetskraft förlorar värde i en omfattning som överstiger värdeförlusten i de varor som produ-

ceras. När produktiviteten ökar i allt slags varuproduktion kommer ju det även att leda till en värdeminskning i varor som mat, bostäder, transporter och andra förnödenheter – alltså till att arbetskraftens värde minskar. Därmed ökar mervärdekvoten: en större andel av det skapade värdet utgörs av mervärde, utan att arbetarnas löner behöver minska (det ges rentav utrymme för löneökningar).

Samma process – den ständigt ökade produktiviteten – leder alltså till två motstridiga effekter. Å ena sidan minskar det *absoluta* värdet av varje producerad vara, å andra sidan ökar den *relativa* andel av detta värde som utgörs av mervärde. Att arbetskraftens värde minskar får allt mindre effekt i takt med att allt mindre arbetskraft är nödvändig. Genom att renodla och sammanräkna dessa två tendenser framträder en kurva i form av en puckel: kapitalismens historia delar sig i en upp- och en nedgångsfas. Vändpunkten inträffar när mervärdekvoten är lika med 1, alltså när halva den nedlagda arbetstiden motsvarar den arbetstid som krävs för att upprätthålla arbetskraftens livsvillkor, medan den andra halvan utgörs av merarbete och resulterar i mervärde åt kapitalet.

Så länge mervärdekvoten är lägre än 1, resulterar alltså ökad produktivitet i en ökning av det totala mervärdet i absolut mening. Så var definitivt fallet på Marx tid. Hans räkneexempel på relativt mervärde i *Kapitalet* inskränker sig till fall där mervärdekvoten ligger långt under 1. Det kan till exempel

handla om 12 timmars arbetsdag där 10 timmar utgörs av nödvändigt arbete och 2 timmar av merarbete. Kanske föresvävade det honom inte att kapitalismen skulle kunna avancera till den grad att merarbetet upptar större delen av en arbetsdag. Men utifrån Marx egna premisser innebär detta att en vändpunkt har passerats: produktionen av relativt mervärde förmår inte längre att kompensera den absoluta värdeförlusten i en given varumängd. Claus Peter Ortlieb har rätt ut saken på ovanligt pedagogiskt vis i en artikel i *Exit*, skriven i polemik mot Michael Heinrich.¹² Grundtanken formulerades år 1986 av Robert Kurz:

Produktivkraftutvecklingen innebär att kapitalet ökar *graden* av utsugning, men underminerar samtidigt utsugningens *grundval* och *föremål*: värdeskapandet som sådant. [...] Samma rörelse som ökar kapitalets relativa andel av det nyskapade värdet, eliminerar även det direkta levande produktionsarbetet och minskar därmed den absoluta basen för all värdeproduktion.¹³

När en så mäktig kompensationsmekanism blir uttömd, tvingas kapitalet att i ökad grad återgå till absolut mervärdeproduktion så långt som det är möjligt. Därtill måste systemet som sådant expandera i ännu snabbare takt.

IV.

Varornas värdeförlust måste alltså kompenseras genom en ökning av varuproduktionens totala omfång. Fler varor måste produceras och säljas, mer arbetskraft måste göras nödvändig. Expansionen kunde länge ske *utåt* i en rumslig dimension, men nu omfattar marknaden i stort sett hela planeten. Då återstår vad som kan kallas för en *inre* expansion, där varuformen omsluter allt fler moment av livet. Under 1900-talet skedde detta i typfallet genom att tidigare lyxprodukter blev föremål för masskonsumtion. Så skedde med personbilen och senare även med persondatorn. Tid som tidigare lagts på oavlönat hushållsarbete, framför allt av kvinnor, har frigjorts genom introduktionen av hushållsmaskiner och färdigprodukter. Skapandet av nya marknader för masskonsumtion innebär att mer arbetskraft kan absorberas i systemet.

Frågan är bara om kapitalets inre expansion verkligen öppnar ett obegränsat utrymme för exponentiell tillväxt. För att detta ska vara tänkbart, måste de nya formerna av masskonsumtion absorbera mer arbetskraft än vad som rationaliseras bort i den samlade varuproduktionen. Även bortsett från frågan om varifrån köpkraften ska komma, måste det alltså ske en pro-

12. Claus Peter Ortlieb, »Ein Widerspruch von Stoff und Form. Zur Bedeutung der Produktion des relativen Mehrwerts für die finale Krisendynamik«, i *Exit* nr 6 (2009), s. 23–54.

13. Robert Kurz, »Die Krise des Tauscherts«, i *Marxistische Kritik* nr 1 (1986), s. 7–48.

duktinnovation som kompenserar all processinnovation och alla prestandaökningar. Under den tredje industriella revolutionens epok har vi knappast sett spåren av sådana produktinnovationer. Mikroelektroniska produkter tillverkas alltid på mikroelektronisk väg, vilket betyder att produktiviteten är hög från första början. Varken inom hård- eller mjukvara, ej heller bioteknik, finns utsikter för att nya produkter ska absorbera arbetskraft i en omfattning som närmar sig 1900-talets industriproduktion av bilar, kylskåp och tevemottagare. Massmarknaden för mikroelektronik kännetecknas inte så mycket av produktinnovation som av kontrollerat åldrande: hårdvaran som har sålts får snart sämre prestanda till följd av påtvingad »uppdatering« av mjukvaran, samtidigt som underhållning förpackas som abonnemang och kan säljas på nytt varje månad. De mest lönsamma IT-företagen tjänar sina pengar på reklam – en verksamhet som strikt talat kan betraktas som improduktiv för kapitalet. Uppenbart är hur IT-företagen knappt sysselsätter någon arbetskraft alls, jämfört med andra företag i samma storleksordning. Däremot slukar de naturresurser: serverhallar förbrukar ofattbara mängder elektricitet, jakten på sällsynta mineraler för mobiltelefoner leder till krig och den uttjänta elektroniken bildar giftiga avfallsberg. På så vis leder den »inre«

krisen (kapitalets inneboende motsättning) till en »yttre« kris (resurs- och klimatkrisen).

I brist på lönsamma investeringar flyr kapitalet från varuproduktionen till finansmarknaderna, där det blir till »fiktivt kapital« som blåser upp bubblor. När bubblorna spricker, måste snabbt en större bubbla blåsas upp. Sedan den tredje industriella revolutionen tog sin början har också finanskriserna duggat allt tätare. Kurz har flera gånger pekat ut år 1982, då Mexiko inställde sina betalningar på statsskulden, som en symbolisk början på slutkrisen. Han missar sällan ett tillfälle att betona det inre sambandet mellan mikroelektronik, finansialisering, globalisering och postmodernitet – allt är moment i samma slutkris.

Den finanskapitalistiska illusionen att tillväxt inte förutsätter någon reell varuproduktion utan lika gärna kan skapas genom det blotta köpandet och säljandet bildar den underförstådda förutsättningen för allt postmodernt tänkande.¹⁴

Finanskriserna är alltså bara ett symptom på en kris som ligger i varuproduktionen som sådan. När arbetskraft rationaliseras bort av maskiner, ökar varuproduktionens kapitalintensitet. Följaktligen ökar behovet av lånade pengar för att ett genomsnittligt företag ska hålla sig konkurrenskraftigt. Parallellt med detta märks en fortlöpande

14. Robert Kurz, *Weltkrise und Ignoranz. Kapitalismus im Niedergang* (2013), s. 217.

tendens till ökade kostnader för den samhälleliga infrastrukturen, som i kapitalistisk mening är improduktiv och som därför måste finansieras genom beskattning av mervärde från varuproduktionen. Statsskuldens ökande tendens talar här sitt tydliga språk: det befintliga mervärdet tycks inte längre räcka till för att upprätthålla kapitalismens

rambetingelser. Slutligen är det svårt att se var nya massmarknader ska finna köpkraft, annat än med lånade pengar. Kreditkedjorna förlänger sig och blir allt tunnare.

Kapitalets slutkris antar alltså formen av en flykt in i framtiden, en kapitalisering av hoppet om framtida tillväxt.